

<https://doi.org/10.18778/1644-857X.23.02.08>

PIOTR KULIGOWSKI
INSTYTUT HISTORII IM. TADEUSZA MANTEUFFLA
POLSKIEJ AKADEMII NAUK W WARSZAWIE /
TADEUSZ MANTEUFFEL INSTITUTE OF HISTORY
OF THE POLISH ACADEMY OF SCIENCES, WARSAW

 <https://orcid.org/0000-0002-6251-0482>

Suwerenność subimperialna jako technologia władzy: przypadek Besarabii i Królestwa Polskiego*

ABSTRACT

Subimperial Sovereignty as a Technology of Power: the Case of Bessarabia and the Kingdom of Poland

The article endeavours to reflect on the conditions and forms of existence of autonomous regions as specific political entities in the outer parts of the Russian Empire in the 19th century. More precisely, it is based on a comparison of two systems that operated in the post-Napoleonic period within the empire: Bessarabia and the Kingdom of Poland. Both regions found themselves within the boundaries of the imperial rule at a similar time, yet they enjoyed autonomy, had their own laws and political assemblies. The special status of these regions was part of Emperor Alexander I's liberal experiment and proved to be short-lived, as Nicholas I swiftly abolished any semblance of limited sovereignty and legal distinctiveness within them. Through an attempt to look at the history of both countries through the prism of categories drawn from current historiographical debates, the article points out the complexity of the category of sovereignty and analyse autonomy as a specific technology of imperial power.

Keywords: autonomy, Bessarabia, empire, Kingdom of Poland, sovereignty

* Przeprowadzenie badań, które pozwoliły mi na napisanie tego tekstu, było możliwe dzięki finansowaniu uzyskanemu ze środków Narodowego Centrum Nauki, projekt nr 2022/45/B/HS3/00464.

STRESZCZENIE

Artykuł podejmuje próbę przemyslenia warunków i form istnienia regionów autonomicznych jako specyficznych ciał politycznych w peryferyjnych częściach Imperium Rosyjskiego w XIX w. Ścisłej, jest on oparty na porównaniu ram funkcjonowania dwóch systemów działających w okresie ponapoleońskim w *okrainach* imperium: Besarabii i Królestwa Polskiego. Oba te regiony w podobnym czasie znalazły się w granicach carskiego władztwa, jednak w jego ramach cieszyły się autonomią, posiadały własne prawo i zgromadzenia reprezentantów. Specjalny status owych regionów był elementem liberalnego eksperymentu cara Aleksandra I i okazał się nietrwały, gdyż Mikołaj I dość szybko zlikwidował jakiegokolwiek namiastki ograniczonej suwerenności i prawnej odrębności w obu regionach. W artykule, poprzez próbę spojrzenia na dzieje obu krajów przez pryzmat terminów zaczerpniętych z bieżących debat historiograficznych, wskazuję na złożoność kategorii suwerenności oraz analizuję autonomię jako specyficzną technologię imperialnej władzy.

Słowa kluczowe: autonomia, Besarabia, imperium, Królestwo Polskie, suwerenność

Wprowadzenie

Dzieje Imperium Rosyjskiego, w aspekcie historii jego instytucji i ustroju, od dekad przyciągają kolejne grupy, a nawet generacje badaczy. Z pewnością aktualizacja „kwestii wschodniej” w związku z rosyjską agresją na Ukrainę z lutego 2022 r. wpłynie na popularność tej tematyki – tym bardziej, że w dyskursie publicznym poszukuje się paraleli pomiędzy sytuacją bieżącą a decyzjami i zjawiskami z przeszłości. Zarazem jednak, jak wskazywał Stefan Berger¹, od momentu upadku Związku Radzieckiego wiele byłych republik, a także krajów satelickich (w tym Polska) podejmuje trud opisanie na nowo własnej historii. Sprawia to, że przewagę nad studiami, z jednej strony, lokalnymi, z drugiej zaś – regionalnymi czy globalnymi, zyskują historiografie narodowe. To z kolei utrudniać może właściwą konceptualizację imperiów jako organizmów politycznych, które mierzyły się z tendencjami odśrodkowymi, cechującymi się różnym tempem i intensywnością w nakładających się na siebie kontekstach narodowych, językowych czy kulturowych². Z tego też powodu nowe ustalenia

¹ O historiografii narodowej, por. S. Berger, *The Return of National History, [w:] The Impact of History? Histories at the Beginning of the 21st Century*, eds. P.R. Pinto, B. Taithe, New York 2015, s. 82–94.

² Uwagę na ten problem zwracał ostatnio Eric Blanc. Por. idem, *Revolutionary Social Democracy: Working-class Politics Across the Russian Empire (1882–1917)*, Leiden–Boston 2021.

przynieść mogą badania porównawcze, nakierowane na zestawianie z sobą różnych grup czy terytoriów w obrębie imperium. Użyteczne w tak zorientowanych badaniach wydaje się *incorporating comparison*, w obrębie którego wyselekcjonowane do porównania jednostki zawierają się w ramach większej opowieści³ – jak ta o powikłanych historiach imperialnych pograniczy i terytorialności.

Tak zorientowane porównanie wymaga porzucenia teleologii, ale również wyzbycia się przekonania o istnieniu normatywnego wzorca rozwoju państwowości kontynentalnej Europy, od którego co najwyżej można poszukiwać odstępstw. We współczesnej historiografii coraz głośniej wybrzmiewają głosy odrzucające istnienie jednego modelu kształtowania się instytucji politycznych. Przykładowo, Roger Congleton w swym inspirującym studium przekonuje, że francuska trajektoria rozwoju parlamentaryzmu nie powinna być dłużej postrzegana jako ogólnoeuropejski wzorzec. Jego zdaniem, zjawiskiem typowym w dziewiętnastowiecznej Europie, pełnej różnorodnych i nietrwałych form politycznych, było negocjowanie zmian instytucjonalnych i prawnych, a nawet przeprowadzanie koncesjonowanych eksperymentów na tym polu⁴. W podobnym duchu Natasha Wheatley, na przykładzie dziejów monarchii habsburskiej i jej rozpadu, pokazuje, że droga do nowoczesnej państwowości, z charakterystycznymi dla niej ograniczeniami i sprzecznościami, była pełna meandrów i zwrotów. Co więcej, jak wskazuje badaczka, próby teoretyzacji tych procesów mogą przynieść odmienne efekty, jeśli usytuuje się je w innym kontekście – stąd wątpliwe poznawczo są dążenia do uogólniania doświadczeń brytyjskich czy francuskich w tym zakresie⁵. Słowem, jeśli jako wytwór politycznej nowoczesności potraktować powstanie organizmów reprezentujących różne grupy społeczne oraz pojawienie się rządów mających dostęp do informacji o skatalogowanych ludziach i oswojonych terytoriach, to drogi dojścia do takiej „skończonej” formy wciąż byłyby bardzo różne, a na pewnych odcinkach rozbieżne. Dla zachowania wrażliwości i czujności badawczej proponuję jednak przyjęcie założenia, że horyzont instytucjonalnych zmian pozostawał i pozostaje otwarty.

³ O koncepcji „incorporating comparison”, por. P. McMichael, *Incorporating Comparison within a World-Historical Perspective: An Alternative Comparative Method*, „American Sociological Review” 1990, vol. LV, no. 3, s. 385–397.

⁴ R.D. Congleton, *Perfecting Parliament: Constitutional Reform, Liberalism, and the Rise of Western Democracy*, Cambridge 2010.

⁵ N. Wheatley, *The Life and Death of States: Central Europe and the Transformation of Modern Sovereignty*, Princeton 2023, s. 6.

Zadaniem, jakie w tym kontekście może postawić sobie historiografia – i jakie stawiam sobie w niniejszym artykule – jest wysycenie empiryczną treścią przekonania o istnieniu rzeczonych „dróg rozbieżnych”. By dostarczyć ilustratywnych przykładów, w tekście analizuję dwa szczególne przypadki powstania i zaniku autonomii w epoce ponapoleońskiej. Koncentruję się Besarabii i Królestwie Polskim, podejmując próbę zestawienia i omówienia w nowy sposób szeregu faktów i procesów mających miejsce w obu krajach. Rzeczoną autonomię traktuję zarazem jako liberalny eksperyment i technologię władzy imperialnej. Ta pozorna sprzeczność była w istocie zgodna z restauracyjnymi doktrynami suwerenności i reprezentacji⁶, a pod rządami Aleksandra I w jej duchu prowadzono debaty o państwie, a nawet sporządzano projekty konstytucji dla imperium⁷. Stąd, proponuję spojrzenie na ten typ sub-imperialnej autonomii na jej własnych prawach.

Besarabia i Królestwo Polskie wydają się być pod tym względem ilustratywne dla szerszych, dających się uchwycić tendencji, ale także pozwalają uczynić pewne przybliżenia w kierunku wyobraźni politycznej w badanej epoce. Byłaby to wyobraźnia zarazem retrospektywna, bo sytuująca w przeszłości idealny model i wyrażająca gorycz z powodu jego rozkładu, jak również taka, która w nowych formach reprezentacji i suwerenności widzi postęp (rozumiany jako przeciwieństwo zacofania)⁸. Tego rodzaju wahania i niepewności są rozpięte między kontynuacją i zmianą. W efekcie żadna czysta próbka do analiz laboratoryjnych nie daje się wyekstrahować w obrębie takiej złożoności: proklamacja powstania nowej instytucji wiąże się z koniecznością budowania jej na zastanym gruncie, gdyż wciąż funkcjonują jednostki (lokalne elity polityczne) rozgrywające własną grę o kapitały i sprawczość, a także działające w ramach określonej, wypracowanej przez lata tradycji politycznej. Są one zarazem – w badanych tu przykładkach – konfrontowane

⁶ P. Rosanvallon, *Le moment Guizot*, Paris 1985.

⁷ Por. Charte constitutionnelle de l'Empire de Russie. Varsovie 1831, Biblioteka Jagiellońska, rkps 6980 I. Więcej o debacie konstytucyjnej w Imperium Rosyjskim: A. Barańska, *Projekt konstytucji rosyjskiej z 1820 roku – tryumf czy zapowiedź końca Królestwa Polskiego?*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2020, t. LV, z. 1, s. 51–91.

⁸ A.A. Caiani, *Re-inventing the “Ancien Régime” in Post-Napoleonic Europe*, „European History Quarterly” 2017, vol. XLVII, no. 3, s. 437–460.

zarówno z impulsami, jak i bezpośrednimi interwencjami docierającymi z imperialnego centrum.

Efektywnych narzędzi do formułowania nowych pytań i hipotez w tym zakresie dostarcza nowa historia imperialna – nurt badawczy, który wyłonił się w początkach XXI w. Jego twórcy podjęli ambitną próbę redefinicji znaczenia i działania wielkich organizmów imperialnych w historii, co bywa określane jako „zwrot imperialny” w historiografii. Zdają sobie sprawę, że wyświechtana wydawać się może teza o „zwrocie” w dobie nazbyt częstego proklamowania rzekomych przełomów w historiografii. Sądzę jednak, że wspomniany kierunek badawczy dostarczać może istotnych inspiracji dla badań empirycznych. W poniższej sekcji artykułu pokrótce omawiam narzędzia, które nowa historia imperialna oferuje historykowi.

Imperialne anomalie

We wprowadzeniu do pionierskiej pracy o wykuwaniu się suwerenności w jej nowoczesnej formie w latach 1400–1900 Lauren Benton wskazuje, że władza imperium nie obejmowała swych terytoriów równomiernie. Przeciwnie: przypominały raczej „tkaninę pełną dziur, zszytą z różnych kawałków materiału i poplątanych nici. Nawet w najbardziej paradygmatycznych przypadkach – pisze Benton, a za taki uznać można Imperium Rosyjskie – przestrzenie imperium były pofragmentowane politycznie”⁹. Rozwijając refleksję w tym kierunku, autorka poszukuje „imperialnych anomalii” (z jej książki pochodzi inspiracja dla śródtytułu niniejszej sekcji), w których niejasna i zmienna zależnie od okoliczności pozostaje relacja między *dominium* (posiadanie terytorium) i *imperium* (nieprecyzyjnie zdefiniowana jurysdykcja nad danym terytorium)¹⁰. W istocie, jeszcze w XVIII w. w Europie suwerenność była przymiotem książąt i monarchów, choć rządili oni na terytoriach niejednorodnych pod względem lokalnych praw i instytucji. Republiki pojawiały się na tej mapie sporadycznie i do końca XVIII w., wraz z upadkiem Republiki Siedmiu Zjednoczonych Prowincji Niderlandzkich, Wenecji i Rzeczypospolitej, zostały z niej całkowicie wymazane. Rewolucja

⁹ L. Benton, *A Search for Sovereignty: Law and Geography in European Empires, 1400–1900*, Cambridge–New York 2010, s. 2.

¹⁰ *Ibidem*, s. 4–5.

francuska zmieniła jednak reguły gry, przenosząc suwerenność do ludu, zarówno na gruncie prawnym (np. poprzez plebiscyty), jak również symbolicznym¹¹. Uwidacznia się to choćby w fakcie, że dawne rezydencje królewskie w nowych czasach stawały się siedzibami parlamentów.

Nowa historia imperialna oferuje zestaw narzędzi użytecznych w mierzeniu się z tego rodzaju problematyką. Rozwijała się ona początkowo w gronie badaczy nowożytnych imperiów kolonialnych¹². Z powodzeniem jednak, co pokazują liczne studia poszerzające tę perspektywę, można ją stosować również do badania imperiów, które u progu nowoczesności dominowały nad przestrzeniami Europy Środkowo-Wschodniej. Sądzę jednak, że niezbędna jest tu pewna korekta – perspektywa kolonialna, z jej naciskiem na różnicę rasową czy debaty nad niewolnictwem i abolicjonizmem, jest mało użyteczna w studiach nad regionem¹³. Mimo to wiele innych cech imperiów kolonialnych – a zatem morskich – zdaje się występować w imperiach lądowych, takich jak Rosja. Państwo to, rozpościerając się w masach lądowych Eurazji, nie dysponuje bezpośrednimi wyjściami na główne morza i oceany. Kwestia ta – wielokrotnie pojawiający się w rosyjskiej historii „wychod k moriu”, czyli dostęp do morza – przez dekady napędzała rosyjską politykę ekspansji w kierunku Mórz Bałtyckiego i Czarnego¹⁴. Nic dziwnego – od chwili otwarcia Kanału Sueskiego i *Pacific Railroad*, a później także Kanału Panamskiego, które wspólnie zadziałały jak tunele czasoprzestrzenne, akcelerujące procesy globalizacji – to właśnie na morzach i oceanach odbywa się światowy przepływ towarów i ludzi¹⁵. Z tego też powodu imperium lądowe, cierpiąc na niedostatki kapitału (stąd brutalność wielkich reform społecznych i politycznych tak w państwie carów, jak i w Związku Radzieckim),

¹¹ J. Innes, *Popular Consent and the European Order*, [w:] *Re-Imagining Democracy in the Mediterranean, 1780–1860*, eds. idem, M. Philp, Oxford 2018, s. 271–299.

¹² Za jedną z pionierskich prac uznać można książkę Jeremy’ego Adelmána *Sovereignty and Revolution in the Iberian Atlantic*, Princeton 2006.

¹³ Zgadzam się w tym zakresie z argumentami Claudii Snochowskiej-Gonzalez. Por. eadem, *Post-colonial Poland – On an Unavoidable Misuse*, „East European Politics and Societies: and Cultures” 2012, vol. XXVI, no. 4, s. 708–723.

¹⁴ J.P. LeDonne, *The Grand Strategy of the Russian Empire, 1650–1831*, Oxford–New York 2004.

¹⁵ J.W. Frey, *The Global Moment: The Emergence of Globality, 1866–1867, and the Origins of Nineteenth-Century Globalization*, „The Historian” 2019, vol. LXXXI, no. 1, s. 9–56.

daży do wchłonięcia sąsiednich terytoriów. A raczej – do oddalenia domniemanych zagrożeń od imperialnego centrum.

W tego rodzaju perspektywie do zrozumienia historycznej roli imperiów nie wystarczy już tylko przypatrywanie się ich cyklom życiowym, tj. fazie rozkwitu, szczytu potęgi, schyłku i upadku, jak miało to miejsce w przypadku klasycznych studiów nad imperiami¹⁶. Co więcej, imperium w tej perspektywie nie jest już postrzegane tylko jako opresyjny, potężny gospodarzo i militarnie, a zarazem wielonarodowy organizm, dominujący nad sąsiednimi regionami. Stawką jest raczej próba uchwycenia wielowymiarowej „sytuacji imperialnej”, z jej międzynarodowymi fluktuacjami, ponadregionalnym znaczeniem i złożoną strukturą, namacalną zarówno w imperialnych centrach, jak i na peryferiach. Nacisk kładziony jest zatem na sposoby, w jakie imperialne peryferia przekształcały i współkształtowały historie metropolii, balansując na płynnych, nietrwałych, nieustannie negocjowanych granicach autonomii i podmiotowości w obrębie tych organizmów¹⁷. Nie bez powodu rywalizacja o te właśnie regiony – jak wskazywał Alfred J. Rieber – poskutkowała wybuchem wielu konfliktów zbrojnych w dziejach Eurazji¹⁸.

Dzieje Besarabii i Królestwa Polskiego pod tym kątem jawią się jako tym ciekawsze, że w dobie ponapoleońskiej sytuowały się one na peryferiach stykowych¹⁹. Były to regiony „wciśnięte” pomiędzy wielkie organizmy polityczne, a przez to – zmieniające swą formalną przynależność. W istocie, u schyłku epoki wojen napoleońskich Besarabia odpadła od Imperium Osmańskiego, zaś tereny Królestwa Polskiego z Warszawą – od Prus. Skutkowało to wielowarstwowymi

¹⁶ Dość przypomnieć klasyczną pracę Edwarda Gibbona o zmierzchu i upadku Cesarstwa Rzymskiego.

¹⁷ Spośród szerokiej literatury w paradygmacie „zwrotu” imperialnego, por. m.in.: I. Gerasimov, S. Glebov, A. Kaplunovskii, M. Mogilner, A. Semyonov, *In Search of a New Imperial History*, „Ab Imperio” 2005, no. 1, s. 33–56; L. Benton, *op. cit.*; S. Howe, *The New Imperial Histories Reader*, Abingdon 2009; M. Mogilner, *New Imperial History: Post-Soviet Historiography in Search of a New Paradigm for the History of Empire and Nationalism*, „Revue d’Études Comparatives Est-Ouest” 2014, t. XLV, no. 2, s. 25–67; J.P. LeDonne, *Forging a Unitary State: Russia’s Management of the Eurasian Space, 1650–1850*, Toronto–Buffalo 2020.

¹⁸ A.J. Rieber, *The Struggle for the Eurasian Borderlands: From the Rise of Early Modern Empires to the End of the First World War*, Cambridge–New York 2014.

¹⁹ Nawiązuję do koncepcji peryferii w ujęciu zaproponowanym przez Steina Rokkana i Dereka W. Urwina. Por. eorundem, *Economy, Territory, Identity: Politics of West European Peripheries*, London 1983.

pęknięciami w toczących się procesach społeczno-politycznych, gdyż często zmieniające się władze i systemy prawne, przetasowania w środowisku elit politycznych czy zmagania o status języka wpisywały się na stałe w ich krajobraz, pociągając za sobą szereg historycznych i politycznych dyskontynuacji. Czyniło to, siłą rzeczy, oba regiony potencjalnie niestabilnymi i podatnymi na wpływy zewnętrzne.

W okresie transformacji związanej z postanowieniami kongresu wiedeńskiego Imperium Rosyjskie zaczęło sięgać do Wisły i Dunaju. Nowo przyłączone terytoria, położone w ich dorzeczach, uzyskały wówczas autonomię, w tym własne prawo i zgromadzenia reprezentantów. W szerszej perspektywie ich historia po roku 1815 dobrze wpisała się w tendencje parlamentaryzacji i konstytucjonalizacji, które dominowały na kontynencie w dobie tworzenia się nowego ładu międzynarodowego²⁰. Co jednak istotne, choć kojarzone z osłabianiem władzy monarszej i emancypacją burżuazji w polu politycznym, tego rodzaju „koncesje” kształtowano podówczas w taki sposób, by wzmacniały spójność imperiów i efektywność władzy centralnej. Elity, obradujące w ramach formalnie utworzonych instytucji i komunikujące się na bieżąco z imperialnym centrum, jawiły się jako mniej niebezpieczne niż w sytuacji potencjalnego uczestnictwa w nielegalnych strukturach podziemnej sfery publicznej. Specjalny status Besarabii i Królestwa Polskiego wynikał jednak nie tylko z ducha czasów, ale również był elementem liberalnego eksperymentu cara Aleksandra I. Monarcha ten inspirował się m.in. brytyjskimi ideami liberalizmu (zwłaszcza Jeremy’ego Benthama) i skłonny był testować ich elementy w *okrainach* imperium²¹. Warto zresztą nadmienić, że również Liwonia (czyli dzisiejsza Łotwa) była obszarem społecznego eksperymentu, przechodząc w dobie panowania Aleksandra I daleko idące reformy rolne i stając się pierwszą prowincją Rosji, w której zniesiono poddaństwo²². Zupełnie inaczej, co ciekawe, w tym czasie potoczył się los Finlandii, w której – jak określają to fińscy historycy – po przyłączeniu do Imperium Rosyjskiego rozpoczęła się „noc państwa”,

²⁰ G. Sluga, *The Invention of International Order: Remaking Europe after Napoleon*, Princeton 2021.

²¹ R. Bartlett, *The Bentham Brothers and Russia: The Imperial Russian Constitution and the St Petersburg Panopticon*, London 2022.

²² A. Bilmanis, *A History of Latvia*, Westport, Conn. 1970.

a żaden organ przedstawicielski nie był zwoływany aż do 1863 r.²³ Oczywiście, zainicjowany eksperyment okazał się bardzo nietrwały, gdyż Mikołaj I dość szybko zlikwidował jakiegokolwiek namiastki ograniczonej suwerenności i prawnej odrębności w obu regionach. Choć i to, jak wskażę poniżej, wywołało paradoksalne skutki.

Polska monarchia konstytucyjna

Królestwo Polskie zostało powołane do życia jako monarchia konstytucyjna, otrzymując bardzo liberalną jak na owe czasy konstytucję. Jej artykuł 31 stanowił: „Naród Polski mieć będzie wiecznymi czasy reprezentację narodową w sejmie złożonym z króla i dwóch izb, z których pierwsza składać się będzie z senatu, druga z posłów i deputowanych od gmin”²⁴. W szerszych ramach geografii politycznej imperium Królestwo pełniło jednak zasadniczo rolę strefy buforowej, odgradzającej Moskwę i Petersburg od pozostałych imperiów Europy Środkowej²⁵. W istocie, w taki właśnie sposób terytorium kraju było przedstawiane w rosyjskich statutach.

Zarazem jednak w aktach prawnych dostrzec można znaczną autonomię w licznych sferach funkcjonowania Królestwa. Zawodziła jednak ich realizacja, co wynikało z łamania postanowień konstytucji przez carów, np. poprzez powoływanie urzędów niemających prawnego umocowania w akcie zasadniczym, a zwiększających kontrolę imperium nad krajem (strzelistym przykładem jest tu ustanowienie cenzury). Wywoływało to rosnące niezadowolenie lokalnych elit i skutkowało licznymi dymisjami Polaków, którzy wcześniej – widząc w Aleksandrze I uosobienie „wskrzeszonej”

²³ J. Kurunmäki, J. Marjanen, *Catching up through Comparison: The Making of Finland as a Political Unit, 1809–1863*, „Time and Society” 2021, vol. XXX, no. 4, s. 559–580. Co jednak interesujące, w omawianym okresie Finlandia, obok Królestwa Polskiego, była wymieniana jako autonomiczny byt w obrębie imperium nawet w utajniowanych dokumentach. Por. np. Manifest Imperatora Aleksandra I, utwierdzający oświadczenie Cesariewicza i Wielikiego Kniazia Konstantina Pawłowicza i utwierdzający Naslednikom Priestoła Wielikiego Kniazia Nikołaja Pawłowicza, 16 awgusta 1823 g., <http://imperialhouse.ru/rus/history/foundations/dinzak3/222.html> (dostęp: 10 VIII 2024).

²⁴ Ustawa konstytucyjna Królestwa Polskiego z 27 listopada 1815 r., <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/kpol/1815-r0.html> (dostęp: 10 VIII 2024).

²⁵ *Manifest 9 maja 1815 goda*, [w:] *Połnoje sobranije zakonow Rossijskoj imperii. Sobranije pierwoje*, t. XXXIII (1815–1816), S.-Petersburg 1830, s. 117–118.

Polski²⁶ – z nadzieją włączyli się w prace nowo utworzonych instytucji. Problematiczna w tym kontekście była domena wojskowa, gdyż armia Królestwa Polskiego była szkolona i organizowana w taki sposób, by zachować interoperacyjność z siłami rosyjskimi, nie zaś po to, by działać jako samodzielna siła militarna. Z tego też powodu w czasie powstania listopadowego duży problem stanowił brak zgrania kawalerii, piechoty i artylerii²⁷, co momentami przekładało się na ich mniejszą skuteczność w starciach taktycznych. Z drugiej jednak strony, znacznie dłużej utrzymała się autonomia w domenie polityki gospodarczej Królestwa – rok 1831 nie stanowi bynajmniej wyraźnej cezury w tym zakresie²⁸.

Powołany w 1815 r. w Warszawie sejm kontynuował tradycje polityczne i prawne zarówno dawnej Rzeczypospolitej, jak i napoleońskiego Księstwa Warszawskiego²⁹. Częścią tej spuścizny była terytorialna, imperatywna reprezentacja. Uczestnicy sejmu byli wybierani z okręgów wyborczych (sejmików lub zgromadzeń gminnych) i posiadali mandat do reprezentowania swoich regionów³⁰. Układ przestrzenny Izby Poselskiej dość bezpośrednio odzwierciedlał tę zależność – reprezentanci (wspólna etykieta dla posłów i deputowanych) zajmowali miejsca zgodnie z przynależnością regionalną, a nie układem tworzących się stronnictw politycznych; co było *notabene* tradycją odziedziczoną jeszcze z czasów dawnej Rzeczypospolitej³¹. Budziło to także spory między reprezentantami – dla części z nich nie było jasne, czy mówią w imieniu regionu, narodu czy kraju. Co więcej, ta konfiguracja zderzała się z nowymi koncepcjami politycznymi głoszonymi przez „liberalistów”, którzy brali aktywny udział zarówno w sejmikach³², jak i w Izbie Poselskiej,

²⁶ O „ideologii wskrzeszenia”, por. M. Getka-Kenig, *Rządowe przedsięwzięcia pomnikowe ku czci Aleksandra I a ideologia „wskrzeszenia” Polski w latach 1815–1830*, „Kwartalnik Historyczny” 2016, t. CXXIII, nr 4, s. 695–732.

²⁷ Teżę tę przekonująco rozwija Wacław Tokarz. Por. idem, *Wojna polsko-rosyjska 1830 i 1831*, Warszawa 1993.

²⁸ Por. J. Jedlicki, *Nieudana próba kapitalistycznej industrializacji: analiza państwowego gospodarstwa przemysłowego w Królestwie Polskim XIX w.*, Warszawa 1964.

²⁹ M. Mycielski, *Rząd Królestwa Polskiego wobec sejmików i zgromadzeń gminnych 1815–1830*, Warszawa 2010.

³⁰ J. Skowronek, *Skład społeczny i polityczny sejmów Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego*, „Przegląd Historyczny” 1961, t. LII, nr 3, s. 466–491.

³¹ M. Karpińska, *Senatorowie, posłowie i deputowani Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego*, Warszawa 2002.

³² Opisy zmagania z „liberalistami”, zwanymi również „partią opozycyjną”, zawarte są w raportach Stanisława Piwnickiego. Pisma prezesa Komisji Województwa

nadając ton obradom w 1820 r. To właśnie w ramach tego środowiska w 1820 r. narodziła się koncepcja podziału Izby Poselskiej na lewicę, centrum i prawicę³³, co jest bodaj pierwszym użyciem tej klasycznej triady w polskim dyskursie politycznym.

System autonomii Królestwa, z carem jako polskim królem, był obserwowany i omawiany w ramach toczących się w Imperium Rosyjskim debat, w których rosyjscy reformatorzy opracowywali projekty decentralizacji, a nawet snuli idee regionalizacji i konstytucjonalizacji całości imperium³⁴. Przeważały jednak głosy przeciwnie. Kierunek reform został szybko odwrócony po nieudanym zrywie dekabrystów (1825), a władza stanowczo reagowała na wszelkie „nieposłuszeństwa” na zachodnich peryferiach. Również sejm od początku zbierał się nieregularnie (co jest widoczne nawet na tle polskojęzycznych organów przedstawicielskich, funkcjonujących w Krakowie, Lwowie czy Poznaniu w tym samym okresie³⁵), co zresztą było częściowo inspirowane także przez polskie kręgi rządowe, chcące ograniczenia wpływów opozycji kaliskiej³⁶. Ostatecznie w latach 1815–1831 zwołano tylko cztery posiedzenia. W ostatnich miesiącach funkcjonowania tej instytucji polityczne przyspieszenie, spowodowane wojną z Rosją, sprzyjało przejściu do nieimperatywnej reprezentacji, w której poseł nie jest już związany instrukcjami sejmikowymi. Trwająca wówczas walka o legitymację zrodziła, jak w wielu innych częściach Europy, koncepcję rządu odpowiedzialnego przed narodem³⁷, a symbolem odejścia od

Kaliskiego Piwnickiego do Rady Stanu Królestwa w sprawach przebiegu obrad sejmików województwa kaliskiego, Sekretariat Stanu Księstwa Warszawskiego, Sekretariat Stanu Królestwa Polskiego, Kancelaria Własna JCMości do Spraw Królestwa Polskiego, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [dalej: AGAD], rkps 3933.

³³ Collection des rapports depuis le 1/13 août 1819 jusqu'à la fin de l'an 1820. 4. Sur la Diète du Royaume de Pologne de l'An 1820, AGAD, Policja Tajna Wielkiego Księcia Konstantego, rkps 41, k. 380.

³⁴ J. Hartley, *The Constitutions of Finland and Poland in the Reign of Alexander I: Blueprints for Reform in Russia*, [w:] *Finland and Poland in the Russian Empire: A Comparative Study*, eds. M. Branch, J. Hartley, A. Maczak, London 1995, s. 41–59; J.P. LeDonne, *Regionalism and Constitutional Reform, 1819–1826*, „Cahiers du Monde russe” 2003, t. XLIV, no. 1, s. 5–33.

³⁵ Syntetyczny obraz tych instytucji kreśli Andrzej Ajnenkiel, *Historia sejmu polskiego*, t. II, cz. 1 (*W dobie rozbiorów*), Warszawa 1989, s. 29–80.

³⁶ G.G. Pisariewskij, *Iz istorii kongresowego Carstwa Polskiego (1815–1830) pri Aleksandre I. Po niezdannym archiwnym dokumentam*, Smoleńsk 1926, s. 18.

³⁷ Ilustratywna w tym zakresie jest np. wypowiedź posła Franciszka Wołowskiego z 8 II 1831 r. w: *Dyariusz Sejmu z r. 1830–1831*, t. I, wyd. M. Rostworowski, Kraków 1907, s. 547.

zasady imperatywnej i terytorialnej reprezentacji stało się włączenie do obrad sejmu grupy młodych posłów z tzw. ziem zabranych³⁸. Był to jednak już tylko łabędzi śpiew.

Besarabski eksperyment

Umocnianie się rosyjskich wpływów nad Dunajem sięga co najmniej drugiej połowy XVIII w. Wówczas to caryca Katarzyna rozważała, przed pierwszym rozbiorem, wykorzystanie Rzeczypospolitej jako kontrolowanego sojusznika, który mógłby trzymać pod swoim protektoratem (i w rosyjskiej strefie wpływów) księstwa naddunajskie³⁹. Kilka dekad później, po wygranej wojnie z Turcją w 1812 r., Besarabia stała się częścią „zachodnich” peryferii Imperium Rosyjskiego, będąc zarazem obiektem politycznych eksperymentów z autonomią i samorządnością. Status Besarabii w obrębie imperium był jednak inny niż Królestwa Polskiego, gdyż terytorium to postrzegano jako obszar rosyjskiej misji cywilizacyjnej. W istocie, krajobraz regionu opisywano jako sielski, pełen łąk, nieokiełznanej przyrody, rzek i bagnisk⁴⁰ – zupełnie tak, jak kolonizatorzy w poprzednich wiekach postrzegali obie Ameryki w swych licznych wspomnieniach czy oficjalnych raportach. Studia nad tym nowym, jakoby nieznanym regionem wymagały nakładów ze strony państwa, co z kolei przyczyniało się do wzrostu znaczenia akademickich dyscyplin, niezbędnych w rozwoju technologii i urzędzeń władzy, takich jak chorografia, kartografia czy statystyka⁴¹.

³⁸ M. Karpińska, „*Nie ma Mikołaja!*”. *Starania o kształt Sejmu w powstaniu listopadowym 1830–1831*, Warszawa 2007. O nowym rozumieniu reprezentacji politycznej w tym okresie, por. P. Kuligowski, W. Marzec, *Who May Represent a Nation in Upheaval? The Concept of Representation during the Polish November Uprising, 1830–1831*, „*Journal of Modern European History*” 2023, vol. XXI, no. 1, s. 34–51.

³⁹ *Zapadnuje okrainy Rossijskoj imperii*, red. M.D. Dolbilow, A.I. Miller, Moskwa 2006, s. 67.

⁴⁰ I.W. Sapoźnikow, „*Opisanije Biessarabii*” P.P. Swinżina 1816 g.: *poisk istočnikow w swiazi s 200-letnim jubilejem*, „*Scriptorium nostrum*” 2015, no. 3, s. 213–258.

⁴¹ O roli statystyki w umocnianiu władzy imperialnej, por. M. Labbé, *La nationalité, une histoire de chiffres. Politique et statistiques en Europe centrale (1848–1919)*, Paris 2019. O politycznych uwikłaniach kartografii, por. O. Zajac, *The Map as a Political Manifesto: The Case of “Karta dawnej Polski” and Hôtel Lambert’s Concepts of the Polish State and Nation*, „*Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*” 2020, Bd. LXIX, Nr. 3, s. 327–354.

Projekt ustroju wewnętrznego Besarabii przyjęto 6 kwietnia 1817 r. (wedle datacji kalendarza juliańskiego). O ile w przypadku Królestwa Polskiego minimalne ramy dla nowego porządku – choćby w zakresie ustanowienia „reprezentacji narodowej” – ustanawiał Akt końcowy kongresu wiedeńskiego, o tyle w przypadku Besarabii była to decyzja imperatora. W istocie, projekt z 1817 r. stanowił kolejny z liberalnych eksperymentów Aleksandra I. Dość istotne kompetencje w ramach nowego ładu instytucjonalnego uzyskał miejscowy gubernator, który mógł nawet utrzymywać na własną rękę, bez konsultacji, relacje z gubernią wołoską i mołdawską, o ile ich charakter wpisywał się w zakres jego władzy. Również w 1817 r. w Besarabii powołano Najwyższą Radę (*Wierchowny Sowiet*), która *de facto* rozpoczęła swoją działalność w kwietniu 1818 r. Inaczej jednak niż w Królestwie Polskim, relacje siły były tu rozpisane w sposób niebudzący wątpliwości – nie powstała nigdy odrębna armia Besarabii, natomiast w miastach regionu znajdowały się posterunki rosyjskiej policji.

Wytworzenie besarabskiej autonomii, wbrew przekonaniom ośrodowników rosyjskiej misji cywilizacyjnej, nie zachodziło w społecznej próżni. Zarazem jednak w regionie tym nie istniały silnie zakorzenione tradycje instytucjonalne i polityczne. Najwyższa Rada, w odróżnieniu od polskiego sejmu, nie miała bezpośrednich poprzedników i nie dziedziczyła tradycji reprezentacyjnych, dlatego wzorce dla jej organizacji przychodziły z zewnątrz. Autonomia besarabska przyjęła niektóre rozwiązania wdrożone nieco wcześniej w Królestwie Polskim. Wiązało się to nawet z bezpośrednią cyrkulacją kadr administracyjnych, gdyż grupa polskich urzędników, m.in. N.A. Krynicki, była osobiście zaangażowana w tworzenie ładu instytucjonalnego i prawnego nowej prowincji⁴². Stanowi to interesujący przykład transferu procedur między różnymi *okrainami* Imperium Rosyjskiego⁴³.

Powołana w ten sposób Rada Besarabii była organem częściowo wybieralnym, złożonym z dziesięciu członków i posiadającym kompetencje nie tylko ustawodawcze, ale także sędownicze.

⁴² A. Cuşco, V. Taki, O. Grom, *Biessarabija w sostawie Rossijskoj imperii: 1812–1917*, Moskwa 2012, s. 119.

⁴³ Jest to zarazem jeden z przykładów transferu polskich modeli instytucjonalnych na Wschód. Więcej podobnych przypadków z późniejszego okresu opisuje Ivan Sablin. Por. idem, *Parliaments in the Late Russian Empire, Revolutionary Russia, and the Soviet Union*, London 2024.

Prerogatywy tej instytucji były więc stosunkowo szerokie, a część decyzji wdrażano bezpośrednio po głosowaniu, bez zatwierdzania poszczególnych postanowień przez władzę centralną⁴⁴. W szerszej perspektywie, jej zadaniem było uporządkowanie lokalnych stosunków i uczynienie prowincji politycznie sterowną. Imperialnej władzy zależało na tym, by przedstawiciele lokalnych elit obradowali w sposób „słyszalny” dla centralnego ośrodka władzy. Ich zadaniem było sygnalizowanie istniejących problemów i wyrażanie nastrojów społecznych, co miało zapobiec powstawaniu niekontrolowanych ośrodków debaty, a może i opozycji czy rewolty. Pomimo takich założeń, Rada szybko zaczęła być postrzegana jako siła odśrodkowa, hamująca integrację prowincji z imperium.

Co więcej, wiele ważnych kwestii dotyczących życia społecznego, a nawet zdrowia publicznego (jak np. epidemie i kwarantanny) w Besarabii, mimo uzyskanej autonomii, rozstrzygano na podstawie prawa rosyjskiego. Tym samym system instytucjonalny i pole władzy pozostawały w dużym stopniu zależne od kontekstu imperialnego. Były tego świadome lokalne elity, które starały się bronić swojej pozycji. Stąd też, jak raportowali carscy urzędnicy, w różnych ciałach kolegialnych czy w instytucjach szczebla lokalnego mieszkańcy posługiwali się językiem rumuńskim, niechętnie tłumacząc druki urzędowe na rosyjski, co odbierało carskim *czynownikom* możliwość uczestniczenia w obiegu informacji. Dodatkowo, miejscowe elity oraz ciała administracyjnie podejmowały decyzje i działania bez sporządzania urzędowych notatek czy rejestrów, co nie pozostawiało śladów, utrudniając odgórny nadzór i ingerencję w procesy decyzyjne. Wreszcie, w lokalnych głosowaniach elity Besarabii, nawet mimo istniejących w ich łonie rozbieżności, głosowały w jednakowy sposób, przeciwko zasiadającym w ciałach kolegialnych Rosjanom⁴⁵. Tym więc, co czyniło Besarabię potencjalnym źródłem niepokojów, a nawet rozsadnikiem rebelii, był jej status językowy i narodowościowy. W przeciwieństwie do ziem polskich, o prowincję tę mogło – używając klucza historycznego, językowego czy narodowego – upominać się w pełni niepodległe państwo, czyli Rumunia. Oprócz tego Aleksander Ypsilanti, jeden z twórców niepodległej Grecji, uważał wszystkich chrześcijańskich mieszkańców Imperium Osmańskiego (w skład którego Besarabia wchodziła

⁴⁴ *Zapiski Biessarabskiego statisticzeskiego komitietu*, t. III, red. A.N. Egunow, Kiszyniew 1868, s. 147.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 125–126.

od XVI w.) za Greków⁴⁶. Nie bez powodu to właśnie w Mołdawii Ypsilanti ogłosił swój manifest, wyrażający ideologię greckiej wojny o niepodległość.

Ostatecznie Najwyższa Rada Besarabii została rozwiązana w 1828 r., kiedy to prowincja utraciła specjalny status zachodnich peryferii i stała się domeną rosyjskiej kolonizacji⁴⁷. Mimo instytucjonalnej krótkotrwałości, autonomia Besarabii wywarła istotny wpływ na region. Fakt, że twórcą jej ogólnej koncepcji, obok cara, był Joanis Kapodistrias, w późniejszym czasie pierwszy gubernator niepodległej Grecji, sprawił, że Besarabia na dekadę stała się oknem wystawowym rosyjskiego panowania na Bałkanach. Otworzyło to przed Rosją możliwość wpływania na region, np. poprzez powiązania z przedstawicielami greckiego ruchu niepodległościowego i wspieranie wojny o niepodległość⁴⁸, a także poprzez powołanie nowych ciał przedstawicielskich w Mołdawii i Wołoszczyźnie po zwycięstwie w kolejnej wojnie z Turcją (1828–1829).

Imperialne uwikłania, peryferyjne powikłania

Co ciekawe, w obu interesujących mnie regionach Imperium Rosyjskie musiało zmierzyć się nie tylko z istniejącymi odrębnościami narodowymi i odziedziczonymi tradycjami politycznymi, ale również z bagażem instytucjonalnych mechanizmów i schematów, cechujących się trwałością mimo ogólnej niestabilności politycznej. Przykładowo, jak wskazywano w raporcie z Besarabii z 1814 r., dużym problemem w regionie była korupcja, ale także fakt, że lokalne elity chętnie manifestowały swą kulturową odrębność. Czynnikiem konsolidującym, jak z niepokojem odnotowywali Rosjanie, był w Besarabii nie tylko język, ale także wspólne obyczaje oraz, można się domyślić, określony sposób odbywania publicznych narad i kolektywnego podejmowania decyzji. Wszystkie te problemy traktowano jako pozostałość po okresie osmańskim, kiedy to dostojnicy mieli autorytarnie egzekwować swoją wolę, co nie pozostawiało miejsca dla rozwoju tradycji lokalnej autonomii⁴⁹; choć w istocie można

⁴⁶ G. Mēlios, *Nationalism as a Claim to a State: The Greek Revolution of 1821 and the Formation of Modern Greece*, Leiden–Boston 2023, s. 55.

⁴⁷ A. Cuşco, V. Taki, O. Grom, *op. cit.*, s. 135–136.

⁴⁸ L.J. Frary, *Russia and the Making of Modern Greek Identity, 1821–1844*, Oxford 2015.

⁴⁹ *Zapiski Biessarabskiego...*, s. 125–139.

je raczej bez wielkiej przesady traktować jako świadome praktyki oporu przeciwko nowej hegemonii.

Na terenie Królestwa Polskiego czynnikiem dezintegrującym (z perspektywy Petersburga) był nie tylko odmienny język i narodowość, ale także tradycja i republikańska kultura polityczna, co manifestowało się choćby w działaniu sejmu. Sama nazwa tej instytucji była zresztą również problematyczna, tworząc oczywiste skojarzenie z dawną Rzeczpospolitą, stąd Nowosilcow proponował jej zmianę⁵⁰. Ciągłość manifestowała się także w składzie tej instytucji, w której początkowo zasiadali w dużej mierze ci sami reprezentanci, którzy wcześniej zasiadali w sejmie Księstwa Warszawskiego. W jeszcze większym stopniu tradycje polityczne przechowywano na poziomie sejmików, co manifestuje się np. w próbach zgłaszania *liberum veto*⁵¹. Również mająca dramatyczne konsekwencje uchwała sejmu o detronizacji Mikołaja I, przyjęta w Warszawie 25 stycznia 1831 r., była spisana bardzo tradycyjnym językiem i postrzegana przez posłów nie jako dyskontynuacja, a przeciwnie – uświęcony kilkunastowieczną tradycją akt konfederacji przeciwko władcy łamiącemu obowiązujące prawo. Pokazuje to, że wdrażanie nowych form instytucjonalnych wiązało się z koniecznością negocjowania ze wzorcami, które miały swój początek we wcześniejszych konfiguracjach politycznych. Reformując nowe regiony imperium, przelewano młode wino do starych bukłaków.

W obu jednak przypadkach nowe formy reprezentacji politycznej, nawet jeśli uwikłane w zastane struktury czy tradycje, wytwarzały nowe terytorialności w porządku imperialnym. W istocie bowiem akt reprezentacji nie polega tylko na mówieniu w czyimś imieniu, ale również na wytwarzaniu w porządku wyobrażeniowym tych (lub tego), kto (co) ma uzyskać widzialność w sferze publicznej⁵². Reprezentując Królestwo Polskie, posłowie z Warszawy jednocześnie kreowali i podtrzymywali tę specyficzną państwowość, a w głębszym sensie – odrębną narodowość w granicach imperium. W tym kontekście istotne znaczenie, wykraczające jedynie poza lokalne konteksty imperialnych pograniczy, miało zatrzymywanie liberalnych eksperymentów w Rosji i cofanie parlamentaryzacji z powrotem na poziom lokalnych, fasadowych samorządów. By przy-

⁵⁰ R. Przelaskowski, *Sejm warszawski roku 1825*, Warszawa 1929, s. 82.

⁵¹ M. Mycielski, *op. cit.*, s. 137.

⁵² S. Hayat, Y. Sintomer, *Repenser la représentation politique*, „Raisons politiques” 2013, t. L, no. 2, s. 5–11.

pieczętować symbolicznie ten proces, car Mikołaj I nakazał nawet przebudowę Zamku Królewskiego w Warszawie, likwidując Sale Poselską i Senatorską⁵³.

Nowy sposób organizacji Królestwa po klęsce Listopada określał manifest „O nowym porządku rządu i oświaty w Królestwie Polskim” z 14 lutego 1832 r. (wedle kalendarza juliańskiego)⁵⁴. Stwierdzano w nim, że buntownicy, którzy zorganizowali powstanie listopadowe, wciągnęli naród polski na drogę przestępstwa, zakłócając „spokojność” i naruszając „nierozzerwalne połączenie dwóch narodów”. Pojawiało się również nawiązanie do decyzji sprzed kilkunastu lat – w 1815 r. Królestwo Polskie uzyskało możliwość powrotu do narodowej samodzielności i własne prawa, tj. konstytucję, darowaną dzięki dobrej woli panującego. Artykuł 20 manifestu z 1832 r. wskazywał również na pełną integrację armii imperium w jednolitą siłę militarną. W dokumencie nie było już mowy o instytucjach reprezentacyjnych – zachowano formy samorządu na szczeblach lokalnych, jednak przy całkowitym braku decyzyjności na poziomie centralnym, gdzie cała władza zależna była od decyzji carskiego namiestnika. Paradoksalnie jednak ziemie Królestwa po 1832 r. wcale nie stały się zwyczajną częścią imperium – przez lata traktowane były jako wrogi, podbity region⁵⁵.

W szerszej perspektywie wymazanie *de iure* statusu autonomii obu peryferyjnych regionów buforowych i stykowych Imperium Rosyjskiego nałożyło się w czasie z dwoma największymi w Europie ponapoleońskiej wojnami, czyli – w kolejności wedle liczby zaangażowanych żołnierzy – powstaniem listopadowym i wojną rosyjsko-turecką (1828–1829). Nie bez powodu piszę o zbieżności czasowej, a nie o prostym wynikaniu. Wbrew rozpowszechnionym sądom o trwałości ładu wiedeńskiego, wybuchy tego rodzaju konfliktów i zachodzące rekonfiguracje w palecie pluralizmu prawnego imperium pokazują, jak kruche były podstawy autonomii i reprezentacji fundowane na doktrynie restauracji⁵⁶. Rewolty i konflikty zbrojne

⁵³ J. Jedruch, *Constitutions, Elections and Legislatures of Poland, 1493–1993: A Guide to Their History*, Pittsburgh 1982, s. 100.

⁵⁴ *Manifest O nowom poriadkje upravljenija i obrazowanija Carstwa Polskogo, 14.02.1832*, [w:] *Polnoje sobranije zakonow Rossijskoj imperii. Sobranije wtoroje*, t. VII (1832), S.-Petersburg 1833, s. 83–90.

⁵⁵ *Zapadnyje okrainy...*, s. 101.

⁵⁶ G. Conti, ‘*L’âme générale d’une assemblée*’: *A Neglected Parliamentarian and the Restoration Theory of Representation*, „Global Intellectual History” 2021, vol. VI, no. 6, s. 826–859.

lat dwudziestych, rozdzierające południową Europę, w szczególności zaś wojna o niepodległość Grecji, unaocznily istnienie sprzeczności, których nie dało się rozwiązać w obrębie istniejących ram instytucjonalnych⁵⁷. Lata 1828–1832 pokazały już bardzo wyraźne pęknięcia w strukturze tego firmamentu – problemem nie były bowiem pojedyncze konflikty, ale wzbierająca fala wojen i rewolucji. Odpowiedzią Imperium Rosyjskiego było rozszerzenie wewnętrznego prawodawstwa na *okrainy* i porzucenie wdrożonej przez Aleksandra I polityki wobec peryferii.

Dla polskich elit politycznych stworzyło to problem szczególnie. Pojawiło się bowiem pytanie, w jaki sposób uczestnicy ówczesnych sporów politycznych winni oceniać kongres wiedeński i jego postanowienia z perspektywy społeczeństw i regionów, które dzięki niemu uzyskały – ulotną w ramach formacji imperialnej – autonomię. Problem ten silnie wybrzmiewał w polskich emigracyjnych sporach politycznych wówczas, gdy Adam Jerzy Czartoryski, zwracając się do zachodnich elit politycznych, próbował grać kartą postanowień kongresu, które manifest roku 1832 w oczywisty sposób łamał. Czartoryski był jednak z tego powodu atakowany przez radykałów, którzy odrzucali postanowienia wszystkich międzynarodowych traktatów dotyczących ziem polskich, a zawartych po 1772 r.⁵⁸ Na tym tle rozwijały się emigracyjne spory, w których tematyka suwerenności i reprezentacji narodowej wysuwała się na pierwszy plan. Nie były to zatem jedynie „potępieńcze swary”, nad którymi ubolewał Adam Mickiewicz, ale raczej część szerszego procesu wynajdowania form politycznych.

Wnioski

Powyższe ustalenia prowokują do stawiania dalszych pytań, również takich, które ocierają się o historie alternatywne. Można na przykład zastanawiać się, czy szybki uwiad besarabskiej autonomii oznacza, że taki sam los czekałby także Królestwo Polskie, nawet gdyby spiskowcy ze Szkoły Podchorążych w Warszawie ostatecznie zrezygnowali z planów wywołania powstania listopadowego.

⁵⁷ R. Stites, *The Four Horsemen: Riding to Liberty in Post-Napoleonic Europe*, Oxford–New York 2014.

⁵⁸ Ten dość typowy dla demokratów argument formułował m.in. Jan Napomucen Janowski. Idem, *O początku demokracji polskiej: krótka wiadomość*, Paryż 1862, s. 33.

A może przeciwnie, autonomia mogłaby trwać, rozrastać się i rozkwitać? Do pewnego stopnia zbliżone pytania nurtowały rosyjskie elity polityczne przełomu XVIII i XIX w. Wówczas bowiem, również na bazie obserwacji rewolucyjnej Francji, zaczęły dojrzewać koncepcje dotyczące organizacji rozrastającego się organizmu politycznego zgodnie z wyobrażeniem o istnieniu centralnego jądra i regionach usytuowanych na obrzeżach⁵⁹. Debaty te przybierały na sile w latach dwudziestych XIX w., a ich stawką było znalezienie odpowiedzi na pytanie, co zrobić z zachodnimi prowincjami. Istniały bowiem dwie możliwości. Ich autonomię można było rozszerzyć na całe imperium, uderzając jednak w ten sposób we władzę carów (co było tym bardziej ryzykowne, że miała ona wciąż bardzo silną podbudowę symboliczną: polityczną i religijną). Można również było ostatecznie tę autonomię stłamsić, politycznie unifikując imperium⁶⁰. Na dekady wahadło wychyliło się w kierunku tej drugiej możliwości; co skłania mnie do przekonania, że los Królestwa Polskiego byłby przesądzony niezależnie od tego, czy powstanie listopadowe ostatecznie by wybuchło czy też nie. Co równie ważne, suwerenność w systemie imperialnym wciąż jawiła się jako negocjowalna, zmienna i wysoce zależna od kontekstu.

Jak sadzę, wnioski w tym zakresie można ekstrapolować na historię polskiego wieku dziewiętnastego. W istocie bowiem traktowanie imperiów jako organizmów wewnętrznie niejednorodnych, zabiegających o uporządkowanie wewnętrznych różnic i synchronizację wielu czasowości oraz politycznych tradycji otwiera możliwość przemyślenia statusu ciała politycznego Polski w tym właśnie okresie. W tym kontekście rozpowszechnienie w historiografii niepodlegających niuansowaniu haseł o utracie suwerenności powoduje uproszczenie i zubożenie obrazu. Problemu nie rozwiąże również stopniowanie: założenie o istnieniu form quasi-suwerenności byłoby oparte na teleologicznym w istocie przekonaniu o pochodzie dziejów ku pełnej suwerenności państw narodowych. Ta jednak, jak pokazał wiek dwudziesty, również nie wytworzyła formy na tyle trwałej, by zapewnić stabilizację regionu Europy Środkowej i Wschodniej. Dlatego też proponuję postrzegać autonomię

⁵⁹ B.W. Nosow, L.P. Marnej, *Regionalnaja politika Rossijskoj impierii w pierwoj połowinie XIX w.: Carstwo Polskoje (1815–1830 gg.)*, „Sławianskij almanach” 2020, no. 3–4, s. 84.

⁶⁰ Szerzej o dynamice tych procesów: S.W. Mironienko, *Samodzierżawije i reformy. Politiczeskaja borba w Rossiji w naczale XIX w.*, Moskwa 1989.

w obrębie peryferyjnych części imperiów jako przejawy wyłaniania się subimperialnych suwerenności. Jakkolwiek nietrwałe i problematyczne na wielu poziomach, ujawniały one niespójności imperiów oraz wytwarzały specyficzne formy prawne i reprezentacje polityczne, które przez kolejne dekady stanowić mogły ważny punkt odniesienia dla ruchów narodowych, coraz śmielej domagających się sprawczości.

Bibliografia / Bibliography

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [AGAD]

Policja Tajna Wielkiego Księcia Konstantego

Collection des rapports depuis le 1/13 août 1819 jusqu'à la fin de l'an 1820.

4. Sur la Diète du Royaume de Pologne de l'An 1820, rkps 41

Sekretariat Stanu Księstwa Warszawskiego, Sekretariat Stanu Królestwa Polskiego, Kancelaria Własna JCMości do Spraw Królestwa Polskiego

Pisma prezesa Komisji Województwa Kaliskiego Piwnickiego do Rady Stanu Królestwa w sprawach przebiegu obrad sejmików województwa kaliskiego, rkps 3933

Biblioteka Jagiellońska

Charte constitutionnelle de l'Empire de Russie. Varsovie 1831, rkps 6980 I

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Dyariusz Sejmu z r. 1830–1831, t. I, wyd. M. Rostworowski, Kraków 1907.

Janowski J.N., *O początku demokracji polskiej: krótka wiadomość*, Paryż 1862.

Manifest O nowom poriadkje upravljenija i obrazowanija Carstwa Polskogo, 14.02.1832, [w:] *Polnoje sobranije zakonow Rossijskoj imperii. Sobranije wto-roje*, t. VII (1832), S.-Petersburg 1833, s. 83–90.

Manifest 9 maja 1815 goda, [w:] *Polnoje sobranije zakonow Rossijskoj impierii. Sobranije pierwoje*, t. XXXIII (1815–1816), S.-Petersburg 1830, s. 117–118.

Manifest Impieratora Aleksandra I, utwierdzajuszczij otrieczenije Cesariewicza i Wielikogo Kniazia Konstantina Pawłowicza i utwierdzajuszczij Naslednikom Priestoła Wielikogo Kniazia Nikołaja Pawłowicza, 16 awgusta 1823 g., <http://imperialhouse.ru/rus/history/foundations/dinzak3/222.html> (dostęp: 10 VIII 2024).

Ustawa konstytucyjna Królestwa Polskiego z 27 listopada 1815 r., <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/kpol/1815-r0.html> (dostęp: 10 VIII 2024).

Zapiski Biessarabskiego statisticznego komitetu, t. III, red. A.N. Egunow, Kiszyniew 1868.

OPRACOWANIA

- Adelman J., *Sovereignty and Revolution in the Iberian Atlantic*, Princeton 2006. <https://doi.org/10.1515/9781400832668>
- Ajnenkiel A., *Historia sejmu polskiego*, t. II, cz. 1 (*W dobie rozbiorów*), Warszawa 1989.
- Barańska A., *Projekt konstytucji rosyjskiej z 1820 roku – tryumf czy zapowiedź końca Królestwa Polskiego?*, „*Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*” 2020, t. LV, z. 1, s. 51–91. <https://doi.org/10.12775/SDR.2020.1.02>
- Bartlett R., *The Bentham Brothers and Russia: The Imperial Russian Constitution and the St Petersburg Panopticon*, London 2022. <https://doi.org/10.14324/111.9781800082373>
- Benton L., *A Search for Sovereignty: Law and Geography in European Empires, 1400–1900*, Cambridge–New York 2010. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511988905>
- Berger S., *The Return of National History*, [w:] *The Impact of History? Histories at the Beginning of the 21st Century*, eds. P.R. Pinto, B. Taithe, New York 2015, s. 82–94.
- Bilmanis A., *A History of Latvia*, Westport, Conn. 1970.
- Blanc E., *Revolutionary Social Democracy: Working-class Politics Across the Russian Empire (1882–1917)*, Leiden–Boston 2021. <https://doi.org/10.1163/9789004449930>
- Caiani A.A., *Re-inventing the “Ancien Régime” in Post-Napoleonic Europe*, „*European History Quarterly*” 2017, vol. XLVII, issue 3, s. 437–460. <https://doi.org/10.1177/0265691417701812>
- Congleton R.D., *Perfecting Parliament: Constitutional Reform, Liberalism, and the Rise of Western Democracy*, Cambridge 2010. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511779251>
- Conti G., *L'âme générale d'une assemblée: A Neglected Parliamentarian and the Restoration Theory of Representation*, „*Global Intellectual History*” 2021, vol. VI, no. 6, s. 826–859. <https://doi.org/10.1080/23801883.2019.1641965>
- Cușco A., Taki V., Grom O., *Biessarabija w sostawie Rossijskoj impierii: 1812–1917*, Moskwa 2012.
- Frary L.J., *Russia and the Making of Modern Greek Identity, 1821–1844*, Oxford 2015. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198733775.001.0001>
- Frey J.W., *The Global Moment: The Emergence of Globality, 1866–1867, and the Origins of Nineteenth-Century Globalization*, „*The Historian*” 2019, vol. LXXXI, no. 1, s. 9–56. <https://doi.org/10.1111/hisn.13062>
- Gerasimov I., Glebov S., Kaplunovski A., Mogilner M., Semyonov A., *In Search of a New Imperial History*, „*Ab Imperio*” 2005, no. 1, s. 33–56. <https://doi.org/10.1353/imp.2005.0007>

- Getka-Kenig M., *Rządowe przedsięwzięcia pomnikowe ku czci Aleksandra I a ideologia „wskreszenia” Polski w latach 1815–1830*, „Kwartalnik Historyczny” 2016, t. CXXIII, nr 4, s. 695–732. <https://doi.org/10.12775/KH.2016.123.4.02>
- Hartley J., *The Constitutions of Finland and Poland in the Reign of Aleksander I: Blueprints for Reform in Russia*, [w:] *Finland and Poland in the Russian Empire: A Comparative Study*, eds. M. Branch, J. Hartley, A. Mączak, London 1995, s. 41–59.
- Hayat S., Sintomer Y., *Repenser la représentation politique*, „Raisons politiques” 2013, t. L, no. 2, s. 5–11. <https://doi.org/10.3917/rai.050.0005>
- Howe S., *The New Imperial Histories Reader*, Abingdon 2009.
- Innes J., *Popular Consent and the European Order*, [w:] *Re-Imagining Democracy in the Mediterranean, 1780–1860*, eds. J. Innes, M. Philp, Oxford 2018, s. 271–299. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198798163.003.0012>
- Jedlicki J., *Nieudana próba kapitalistycznej industrializacji: analiza państwowego gospodarstwa przemysłowego w Królestwie Polskim XIX w.*, Warszawa 1964.
- Jędruch J., *Constitutions, Elections and Legislatures of Poland, 1493–1993: A Guide to Their History*, Pittsburgh 1982.
- Karpińska M., *„Nie ma Mikołaja!”. Starania o kształt Sejmu w powstaniu listopadowym 1830–1831*, Warszawa 2007.
- Karpińska M., *Senatorowie, posłowie i deputowani Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego*, Warszawa 2002.
- Kuligowski P., Marzec W., *Who May Represent a Nation in Upheaval? The Concept of Representation during the Polish November Uprising, 1830–1831*, „Journal of Modern European History” 2023, vol. XXI, no. 1, s. 34–51. <https://doi.org/10.1177/16118944221146910>
- Kurunmäki J., Marjanen J., *Catching up through Comparison: The Making of Finland as a Political Unit, 1809–1863*, „Time and Society” 2021, vol. XXX, no. 4, s. 559–580. <https://doi.org/10.1177/0961463X21990349>
- Labbé M., *La nationalité, une histoire de chiffres. Politique et statistiques en Europe centrale (1848–1919)*, Paris 2019. <https://doi.org/10.3917/scpo.labbe.2019.01>
- LeDonne J.P., *Forging a Unitary State: Russia’s Management of the Eurasian Space, 1650–1850*, Toronto–Buffalo 2020. <https://doi.org/10.3138/9781487533311>
- LeDonne J.P., *Regionalism and Constitutional Reform, 1819–1826*, „Cahiers du Monde russe” 2003, t. XLIV, no. 1, s. 5–33. <https://doi.org/10.4000/monderusse.8597>
- LeDonne J.P., *The Grand Strategy of the Russian Empire, 1650–1831*, Oxford–New York 2004. <https://doi.org/10.1093/oso/9780195161007.001.0001>
- McMichael P., *Incorporating Comparison within a World-Historical Perspective: An Alternative Comparative Method*, „American Sociological Review” 1990, vol. LV, no. 3, s. 385–397. <https://doi.org/10.2307/2095763>
- Mélios G., *Nationalism as a Claim to a State: The Greek Revolution of 1821 and the Formation of Modern Greece*, Leiden–Boston 2023. <https://doi.org/10.1163/9789004533523>

- Mironienko S.W., *Samodzierżawije i reformy. Politiczeskaja borba w Rossiji w naczale XIX w.*, Moskwa 1989.
- Mogilner M., *New Imperial History: Post-Soviet Historiography in Search of a New Paradigm for the History of Empire and Nationalism*, „Revue d'Études Comparatives Est-Ouest” 2014, t. XLV, no. 2, s. 25–67.
- Mycielski M., *Rząd Królestwa Polskiego wobec sejmików i zgromadzeń gminnych 1815–1830*, Warszawa 2010.
- Nosow B.W., Marnej L.P., *Riegiionalnaja politika Rossijskoj impierii w pierwoj połowinie XIX w.: Carstwo Polskoje (1815–1830 gg.)*, „Sławianskij almanach” 2020, no. 3–4, s. 83–105.
- Pisariewskij G.G., *Iz istorii kongresowego Carstwa Polskiego (1815–1830) pri Aleksandre I. Po niezdannym archiwnym dokumentam*, Smoleńsk 1926.
- Przelaskowski R., *Sejm warszawski roku 1825*, Warszawa 1929.
- Rieber A.J., *The Struggle for the Eurasian Borderlands: From the Rise of Early Modern Empires to the End of the First World War*, Cambridge–New York 2014. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107337794>
- Rokkan S., Urwin D.W., *Economy, Territory, Identity: Politics of West European Peripheries*, London 1983.
- Rosanvallon P., *Le moment Guizot*, Paris 1985.
- Sablin I., *Parliaments in the Late Russian Empire, Revolutionary Russia, and the Soviet Union*, London 2024. <https://doi.org/10.4324/9781003431794>
- Sapożnikow I.W., „Opisanije Biessarabii” P.P. Swinjina 1816 g.: poisk istocznikow w swiazi s 200-letnim jubilejem, „Scriptorium nostrum” 2015, no. 3, s. 213–258.
- Skowronek J., *Skład społeczny i polityczny sejmów Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego*, „Przegląd Historyczny” 1961, t. LII, nr 3, s. 466–491.
- Sluga G., *The Invention of International Order: Remaking Europe after Napoleon*, Princeton 2021. <https://doi.org/10.1515/9780691226798>
- Snochowska-Gonzalez C., *Post-colonial Poland – On an Unavoidable Misuse*, „East European Politics and Societies: and Cultures” 2012, vol. XXVI, no. 4, s. 708–723. <https://doi.org/10.1177/0888325412448473>
- Stites R., *The Four Horsemen: Riding to Liberty in Post-Napoleonic Europe*, Oxford–New York 2014.
- Tokarz W., *Wojna polsko-rosyjska 1830 i 1831*, Warszawa 1993.
- Wheatley N., *The Life and Death of States: Central Europe and the Transformation of Modern Sovereignty*, Princeton 2023. <https://doi.org/10.1353/book.112324>
- Zajac O., *The Map as a Political Manifesto: The Case of “Karta dawnej Polski” and Hôtel Lambert’s Concepts of the Polish State and Nation*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung” 2020, Bd. LXIX, Nr. 3, s. 327–354.
- Zapadnyje okrainy Rossijskoj impierii*, red. M.D. Dolbilow, A.I. Miller, Moskwa 2006.

NOTKA O AUTORZE

Dr Piotr Kuligowski – historyk, zatrudniony w Instytucie Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk.

Zainteresowania naukowe: historia Polski i Europy w XIX w., historia idei i pojęć, parlamentaryzm.

pkuligowski@ihpan.edu.pl